

ГАВОРКІ ВЕРХНЯГА НАД'ЯСЕЛЬДЗЯ

В. М. БОСАК

УА «Беларуская дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія»,
г. Горкі, Рэспубліка Беларусь, 213407, e-mail: bosak1@tut.by

А. А. БОСАК

УА «Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт»,
г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

(Паступіла ў рэдакцыю 01.07.2020)

Тэрыторыя Верхняга Над'ясельдзя (Пружанскі раён Брэсцкай вобласці і сумежжа) уяўляе сабой адзін з найбольш адмысловых рэгіёнаў Беларусі. Тут праходзіць мяжа паміж заходнепалескай і гродзенска-баранавіцкай групамі гаворак. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя цікавыя тым, што яны знаходзяцца на стыку Беларускага Панямоння і тыповага Заходняга Палесся ў зоне моўных міждыялектных кантактаў і дыялектных узаемаўплываў, дзе пашырана сукупнасць моўных з'яў фанетычнага, марфалагічнага і лексічнага характару, якія характарызуюцца пэўнай спецыфікай [1–2].

Па выніках праведзенага даследавання на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя выдзелены наступныя групы гаворак: *гродзенска-баранавіцкія* (уключаюць лыскаўскую і варанілавіцкую падгрупы) – на поўначы, *паўночнабрэсцкія акаючыя* (уключаюць роўбіцкую і вялікасельскую падгрупы) – на захадзе, *паўночнабрэсцкія окаючыя* (уключаюць шанёўскую і шарашоўска-гараднянскую падгрупы) – у цэнтры, *верхняясельдскія* (уключаюць рудніцкую, смалянцкую і ліноўскую падгрупы) – у цэнтры, на ўсходзе і паўднёвым усходзе, *малецкія* – на паўднёвым усходзе, *паўночназагародскія* – на паўднёвым захадзе, *сярэднезагародскія* – на поўдні даследуемага рэгіёна (малюнак) [3–16].

Мал. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя

Сярэднезагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; «оканне» (у гаворках некаторых населеных пунктаў «укаанне») (*молочо, голова, курова, увэс*); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (*бэда, высна, мышок, пысок, дэнь, тэплэ, зыма, сыла, ныва*); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дарогы, короткі*); на месцы *Ѣ пад націскам вымаўляецца [i] (*сіно, ліс, літо*); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [i / ы] (*стыг, кінь, він, віз*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*він, вона, вонэ, вонэ / вунэ, вунэ, вунэ*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -ты (*умыва́ты, купа́ты, спа́ты*); «саканне» адсутнічае (*умыва́тыся, купа́тыся; умыва́юся, купа́юся; умывся, купа́вся*); лексемы *карто́плі* ‘бульба’, *шчаўэ*, *пыхла́й* ‘падбярозавік’, *багнюк* ‘махавік’, *пырытылка* ‘матылёк’, *комнырыцы* ‘манжэты’, *крупэня* ‘крывяная каўбаса’, *вышкы* ‘гарышча’, *мутюн* ‘манюка’, *кляня* ‘гумно’, *бэлітыся* ‘мыць бялізну’, *краснюк* ‘падасінавік’, *запл* ‘падол’, *хвійка* ‘сасна’.

Паўночназагародскім гаворкам характэрны наступныя рысы: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; «оканне» (*молочо, голова, корова*); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (*бэда, высна, мышок, пысок, дэнь, тэплэ, зыма, сыла, ныва*); цвёрдасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дарогы, короткі*); на месцы *Ѣ пад націскам вымаўляецца [i] (*сіно, ліс, літо*); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [y] (*стуг, кунь, вун, вуз*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*вун, вона, вонэ, вонэ*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -ты (*умыва́ты, купа́ты, спа́ты*); «саканне» адсутнічае (*умыва́тыся, купа́тыся; умыва́юся, купа́юся; умывся, купа́вся*); лексемы *карто́плі* ‘бульба’, *шчаўэ*, *пыхла́й* ‘падбярозавік’, *багнюк* ‘махавік’, *пырытылка* ‘матылёк’, *комнырыцы* ‘манжэты’, *бэлітыся* ‘мыць бялізну’, *крупэня* ‘крывяная каўбаса’, *вышкы* ‘гарышча’, *мутюн* ‘манюка’, *кляня* ‘гумно’, *краснюк* ‘падасінавік’, *запл* ‘падол’, *хвійка* ‘сасна’.

Малецікім гаворкам характэрны: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у], [іе], [уо]; паслядоўнае оканне (*молочо, голова, корова*); перад рэфлексамі *е, *і зычныя б, в, м, п, д, т, з, с, н вымаўляюцца цвёрда (*бэда, вэсна, мэшок, пэсок, дэнь, тэплэ, зыма, сыла, ныва*); на месцы *Ѣ пад націскам вымаўляецца дыфтонг [іе] (*сіэно, ліэс, ліэто*); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [уо] (*стуог, куонь, вуон, вуоз*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*вуон, вона, вонэ, вонэ*); формы інфінітыва з асновай на галосны з фанетычным варыянтам суфікса -ці -ты (*умыва́ты, купа́ты, спа́ты*); «саканне» (*умыва́тыся, купа́тыся; умыва́юся, купа́юся; умывься, купа́вься*); лексемы *пёр’е* ‘лісце цыбулі’, *губка* ‘сыраежка’, *бэлец* ‘дзежка для жывёлы’, *якмань* ‘толькі што’, *журахліны* ‘журавіны’, *красногеловэц* ‘падасінавік’, *повал* ‘столь’, *гак* ‘матыка’.

Верхнясельдскім гаворкам характэрны наступныя рысы: васьміфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у], [іе], [уо]; паслядоўнае оканне (*молочо, голова, корова*); перад рэфлексамі *е пярэднеязычныя (акрамя л) і губныя вымаўляюцца цвёрда (*зэмя, сэло, дэнь, пэсок, мэшок, нэбо*); перад рэфлексамі *і пярэднеязычныя і губныя вымаўляюцца мякка (*зіма, сіла, піла, вішня, міска*); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях *гы, *кы, *хы (*дарогі, короткі*); на месцы *Ѣ пад націскам вымаўляецца дыфтонг [іе] (*сіэно, ліэс, ліэто*); на месцы *о ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца дыфтонг [уо] (*стуог, куонь, вуон, вуоз*); пратэтычны [в] у займенніках 3-й асобы (*вуон, вона, вонэ, вонэ*); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -ці (*умыва́ці, купа́ці, спа́ці*); «саканне» (*умыва́ціся, купа́ціся; умыва́юся, купа́юся; умывься, купа́вься*); лексемы *бодкі* (*бэдэха*) ‘сасновая ігліца’, *бульва* ‘бульба’, *бэрэзняк* ‘падбярозавік’, *пэдэрка* ‘божая кароўка’, *матылка* ‘матылёк’, *пэразок* ‘пасак з тканіны’, *кішка* ‘крывяная каўбаса’, *тоўканыца* ‘таўчоная бульба’, *кэпашка* ‘невялікая рыдлёўка’.

У ліноўскай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д•(d•) вымаўляецца [д] цвёрды перад *е (*дэнь, дэрэво, ідэ, дэ, нідэ, нэдэ*), [дз’] мяккі – у іншых пазіцыях (*дзед, ходзіці, людзі*). У рудніцкай падгрупе, у адрозненне ад ліноўскай, у некаторых словах перад *е вымаўляецца [дз’] мяккі (*дзе, нідзе, нэдзі*). У смалянцкай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д•(d•) вымаўляецца [д] цвёрды перад *е (*дэнь, дэрэво, ідэ*), у некаторых словах – [дз’] мяккі (*дзе, нідзе, нэдзі*). У іншых пазіцыях у гэтай падгрупе на месцы *д’ (d’) і *д•(d•) вымаўляецца [д³] мяккі (*д’ед, ход’іці, люд’і*). Смалянцкай і рудніцкай падгрупам характэрны лексемы *багно́вік* ‘махавік’, *пакот* ‘гарышча’, *кутаці* ‘мыць бялізну’, *пэлена* ‘падол’, *ушаток* ‘дзежка для жывёлы’ і г. д. Ліноўскай падгрупе адпавядаюць лексемы *мишар* ‘махавік’, *горэ* ‘гарышча’, *мыці* ‘мыць бялізну’, *подб́лок* ‘падол’, *бэлец* ‘дзежка для жывёлы’.

Паўночнабрэсцкім акаючым гаворкам на тэрыторыі Пружанскага раёна характэрна паслядоўнае аканне (*галава, малако, карова*); прыстаўны гук [г] (*гараці, гануча*); ненаціскны канчатак -ае ў

прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вае, бэ́лае*), ненаціскны канчатак -**ым** у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (*у но́вым, у бэ́лым*), лексемы *шчыпёр* 'лісце цыбулі', *лгун* 'манюка', *пóгрэб* 'капец бульбы', *карóбка* 'прыстасаванне для сяўбы' і г. д.; **паўночнабрэсцкім окаючым** – паслядоўнае оканне (*голова́, молоко́, коро́ва*), адпаведна адсутнасць прыстаўнога [Г] (*ора́ці, ону́ча*); ненаціскны канчатак -**эе** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вае, бэ́лае*), ненаціскны канчатак -**ом** у прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў месным склоне (*у но́вом, у бэ́лом*); лексемы *цыбу́ля* 'лісце цыбулі', *муця́р* 'манюка', *скопэ́ц* 'капец бульбы', *севэ́нька* 'прыстасаванне для сяўбы'.

Да агульных асаблівасцей **паўночнабрэсцкіх гаворак** адносяцца: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; паслядоўнае цеканне-дзеканне (*дзень, ідэ́, дзед, людзі, дзялка, сядзь, цепло́, ціхо, цень, цяжко, п'яць*); мяккасць пярэдняязычных перад рэфлексамі ***е**, ***і** (*зя́мля /земля/, селó, сі́ла, зіма́*); мяккасць губных перад рэфлексамі ***і** (*вішня, пі́ла, мі́ска*); цвёрдасць губных (у большасці гаворак) перад рэфлексамі ***е** (*пасо́к, машо́к, васна́* – паўночнабрэсцкія акаючыя (роўбіцкая падгрупа), *пэсо́к, мэшо́к, вэсна́* – паўночнабрэсцкія акаючыя (шанёўская падгрупа)); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы**, ***кы**, ***хы** (*дарагі́ /дарагі́/, каро́ткі /коро́ткі/*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*стог, конь, воз*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*сэно, лес, léто*); пратэтычны **[в]** у займенніках 3-й асобы (*вон, вонá /ванá/, вонó /ванó/, воны /ваны/*); формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -**ці** (*умыва́ці, купа́ці, спа́ці*); «саканне» (*умыва́ціца, купа́ціца; умыва́юса, купа́юса; умыўса, купаўса*); лексемы *белі́ці /бэлі́ці/* 'мышь бялізну', *кацю́ба* 'качарга', *памо́ст /помо́ст/* 'падлога', *шыката́ /шыкота́/* 'сасновая ігліца'.

У вялікасельскай і шарашоўска-гараднянскай падгрупам губныя перад рэфлексамі ***е** мяккія (*песо́к, мешо́к, ведро́*); у роўбіцкай і шанёўскай падгрупам – цвёрдыя (*пасо́к, машо́к, вадро́; пэсо́к, мэшо́к, вэдро́*).

Гродзенска-баранавіцкім гаворкам, якія найбольш набліжаны да беларускай літаратурнай мовы, на тэрыторыі Верхняга Над'ясельдзя характэрны: шасціфанемны склад галосных – [i], [ы], [е], [а], [о], [у]; паслядоўнае аканне (*галава́, малако́, коро́ва*); мяккасць губных і пярэдняязычных перад рэфлексамі ***е**, ***і** (*бэраг, пясо́к, зямля, сі́ла, зіма́, вішня*); мяккасць заднеязычных у былых спалучэннях ***гы**, ***кы**, ***хы** (*дарагі́, каро́ткі*); на месцы ***о** ў новых закрытых складах пад націскам вымаўляецца [о] (*стог, конь, воз*); на месцы ***Ѣ** пад націскам вымаўляецца [е] (*сэно, лес, léто*); паслядоўнае цеканне-дзеканне (*дзень, ідэ́, дзед, людзі, дзялка, сядзь, цяплó, ціхо, цень, цяжко, пяць*); займеннікі 3-й асобы *ён, яна́, яно́, яны*; формы інфінітыва з асновай на галосны з суфіксам -**ць** (*умыва́ць, купа́ць, спаць*); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве з постфіксам -**ца** (*умыва́цца, купа́цца*); формы зваротных дзеясловаў у першай асобе адзіночнага ліку цяперашняга часу і зваротных дзеясловаў у прошлым часе з постфіксам -**ся** /-сё/ (*умыва́юся, купа́юся /умыва́юсё, купа́юсё/; умыўся, купаўся /умыўсё, купаўсё/*); лексемы *кастры́ца* 'сасновая ігліца', *чабо́р* 'чабор', *сіняк* 'махавік', *папру́га* 'скураны пасак', *сто́ль* 'сто́ль', *качарга́* 'качарга', *ржышчо́* 'іржышча', *карто́плі* 'бульба', *гумно́* 'гумно'.

Гаворкам варанілавіцкай падгрупы характэрны пратэтычны **[в]** (*во́ка, во́зера*); вымаўленне галоснага [i] на месцы ***е** ў першым пераднаціскным складзе пасля ***н** (*німа́, ні зна́ю*); ненаціскны канчатак -**а** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́ва, до́бра*); націскны канчатак -**ое** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладо́е, старо́е*); лексемы *абшлáгі* 'манжэты', *налі́ванка* 'крывяная каўбаса', *камяк* 'таўчоная бульба /пюрэ́/', *дрыгва́* 'халадзец'. Гаворкам лыскаўскай падгрупы ўласціва адсутнасць пратэтычнага **[в]** (*о́ко, о́зеро*); вымаўленне галоснага [е] на месцы ***е** ў першым пераднаціскным складзе перад ***н** (*нема́, не зна́ю*); ненаціскны канчатак -**ая** ў прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*но́вая, до́брая*); націскны канчатак -**оё** ў прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*маладо́ё, старо́ё*); лексемы *абшэ́ўкі /ашэ́ўкі/* 'манжэты', *кішка́* 'крывяная каўбаса', *ка́ша* 'таўчоная бульба /пюрэ́/', *кваша́ніна /квашані́на/* 'халадзец'.

Разам з тым гаворкі Верхняга Над'ясельдзя маюць шэраг агульных фанетычных, марфалагічных і лексічных з'яў, якія аб'ядноўваюць іх паміж сабой. Так, для ўсіх гаворак характэрны: захаванасць этымалагічнага ***а** (*трава́, брато́к, замо́к*); захаванасць этымалагічнага ***о** ў канцавых адкрытых складах (*дзядзько́ /дядько́/, ба́цько /ба́цько/*); захаванасць этымалагічнага ***у** (*суп, кусо́к, капуста́*); захаванасць этымалагічнага ***ы** (*сын, дым, высо́ко*); мяккасць [л] перад этымалагічнымі ***е**, ***і** (*лі́па, по́ле*); ацвярдзенне этымалагічнага ***р** (*рэчка́, грэх, рэза́ць*); ацвярдзенне зычных **[ж]**, **[ч]**, **[ш]** (*ша́пка, жа́ба*); націскны канчатак -**ая** ў прыметнікаў жаночага роду ў назоўным склоне (*малада́я /молода́я/*,

старыя); лексемы *шуляк* ‘каршун’, *шчур* ‘пацук’, *калёйка / колёйка, колійка, кулійка* / ‘вясковы гурт кароў’, *ясёнка / ісёнка, осы́нка* / ‘асенняе паліто’, *плот / плут* / ‘агароджа (плот)’, *кало́дзеж / кало́дзець, коло́дзець, коло́дзіць, коло́дэзь, коло́дяз, куло́дяз, коло́дязь* / ‘студня’, *драбі́на / драбі́на, драбына* / ‘лесвіца’, *заці́шак / заці́шок, заты́шок* / ‘захіленае ад ветру месца’.

Найбольш яскрава розніцу паміж гаворкамі Верхняга Над’ясельдзя можна перадаць выразам:

- ён будзе хадзіць у лес і на раку купацца (гродзенска-баранавіцкія);
- вон будзе хадзіці у лес і на ра́ку купаціса (паўночнабрэсцкія акаючыя);
- вуон будэ ходзіці у ліес і на рэку купаціса (верхнеясельдскія);
- вуон будэ ходыты ў ліес і на рэку купатыса (малецкія);
- вун будэ ходыты в ліс і на рэку купатыся (паўночназагародскія);
- він будэ ходыты в ліс і на рэку купатыся (сярэднезагародскія).

ЛІТАРАТУРА

1. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся. Фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 127 с.
2. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
3. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Фанетыка і марфалогія / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2005. – 94 с.
4. Босак, А. А. Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Лексіка / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2006. – 124 с.
5. Босак, А. А. Гаворкі Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак; Інстытут мовазнаўства НАН Беларусі. – Мінск, 2007. – 134 с.
6. Босак, А. А. Дыферэнцыяцыя гаворак Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск, 2010. – 60 с.
7. Босак, А. А. Народныя гаворкі Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. – 2008. – № 1. – С. 3–7.
8. Босак, А. А. Фанетычныя асаблівасці гаворак Верхняга Над’ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак // Веснік Палескага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. – 2009. – № 1. – С. 74–79.
9. Босак, В. М. “Лясная тапаніміка” ў гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2015. – № 5. – С. 178–182.
10. Босак, В. М. Асаблівасці інавацыйных з’яў у гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак, Ф. Д. Клімчук // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2014. – № 5. – С. 145–147.
11. Босак, В. М. Даследаванне гаворак Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2013. – № 5. – С. 161–163.
12. Босак, В. М. Лінгвагеаграфічнае даследаванне лексічных асаблівасцей гаворак Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ. Серия 4: Принт- и медиатехнологии. – 2017. – № 1. – С. 91–95.
13. Босак, В. М. Назвы адзення ў гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. М. Босак, А. А. Босак // Труды БГТУ: История, философия, филология. – 2016. – № 5. – С. 195–197.
14. Босак, В. Назвы страў у гаворках Верхняга Над’ясельдзя / В. Босак, А. Босак // Роднае слова. – 2006. – № 3. – С. 26.
15. Босак, В. Н. Говоры Верхнега Над’ясельдзя / В. Н. Босак, А. А. Босак // Филология. – 2018. – № 1. – С. 34–36.
16. Bosak, A. Nářeční homího Nadjaseldí / A. Bosak, V. Bosak // České vědomí Bělarusi. – Praha: Karolinum, 2013. – P. 117–122.